

De stad en haar metafoor

Processie, toneel en openbare feesten in Venlo, ca 1380-1525

Gerard Nijsten*

I. INLEIDING

De laat-middeleeuwse stedelijke cultuur als onderwerp van studie kent een achterswaardige traditie. Toen de middeleeuwen in de vorige eeuw eenmaal gepromoveerd waren tot gerespecteerd onderzoeksobject, gingen talloze onderzoekers met de stad, haar bewoners en haar 'cultuur' aan de slag. Tot die onderzoekers behoorden literatuurhistorici en volkskundigen. De eersten doorzochten de bronnen op aanwijzingen over dichters, rondtrekkende sprekers en dramatische vertoningen. In hun studies gaven ze hoog op van de rijkdom aan toneel die blijkt uit de rekeningen van adellijke hoven en vooral van de steden. Deze geluiden zijn sindsdien niet meer verstomd. Ook nu nog publiceren literatuurhistorici met geestdrift de vermeldingen van drama afkomstig uit de stedelijke rekeningen¹. Terecht, deze vermeldingen, met name in de Oostnederlandse rekeningboeken, vormen een aanvulling (en soms een correctie) op het beeld van de 'literatuur' in de late middeleeuwen, gevormd op basis van de 'literaire' teksten en gedichten, en ze tonen de verspreiding van deze vorm van literatuur in de toenmalige maatschappij.

Niettemin is de aandacht voor toneel en voor andere activiteiten die elementen van drama bevatten vaak eenzijdig: de onderzoekers baseren zich vrijwel uitsluitend op de gepubliceerde stedelijke rekeningen, waardoor het blikveld wordt vernauwd tot Arnhem, Zutphen, Deventer of Zwolle. Bovendien behandelen de auteurs de gegevens over toneel als een afzonderlijke eenheid; hoogstens brengen zij een relatie aan met de literaire traditie van de betreffende periode.

De negentiende-eeuwse volkskundigen waren veelal geïnteresseerd in curiositeiten. Zij speurden naar volksverhalen en spreekwoorden, en legden verzamelingen aan van opmerkelijke gebruiken en gewoonten van het 'volk', waarbij hun oordeel stilzwijgend meeklonk: de vastenavondgebruiken waren immers 'ruw', 'heidens' was het jagen van de wildeman! Hun rariteitenkabinet, hoezeer voor de hedendaagse onderzoeker ook een *Fundgrube*, roept een beeld op waarin de middeleeuwen als een vreemd, veraf, vermakelijk, ja zelfs een exotisch tijdperk verschijnen². Beide benaderingen zijn eenzijdig omdat historische informatie uit haar verband gerukt wordt. Toneel en 'folkloristische' gebruiken vertonen namelijk onderlinge samenhang en functioneren in een bredere context. Deze context, het politieke, religieuze, sociale en economische leven van de stad en de 'mentaliteit' van haar bewoners, is van belang voor de interpretatie van de vormen en inhoud van vermaak en feesten, zowel in hun afzonderlijke verschijning als in hun totaliteit.

Ofschoon de Venlose stadsrekeningen talloze gegevens over openbaar vermaak en (religieuze) festiviteiten bevatten, zijn ze, met het oog op dit onderwerp, nimmer op systematische wijze onderzocht³. Aan de hand van de informatie uit de ongepubliceerde rekeningen wil ik een beeld schetsen van de genoemde culturele aspecten en trachten de gesignaleerde lacune op te vullen. Ik wil daarbij de door M. James en anderen geponeerde stelling gebruiken dat het stadsbestuur in feesten, processies en andere gemakkelikheden een middel zag om de eenheid van de stad in sociaal en politiek opzicht te bevorderen⁴. Meer nog, het openbare vermaak en de feestelikheden waren te zamen een symbool dat de kracht en de eenheid van Venlo uitdrukte; als zodanig fungeerden ze als metafoor van de stad zelf.

Om deze these voor Venlo te toetsen moeten allereerst de uitingen van festiviteiten nauwkeurig worden beschreven. Daarbij zullen de ontwikkelingen die zij in de loop van ongeveer 150 jaar doormaakten, niet uit het oog mogen worden verloren. Het beeld dat daaruit naar voren komt, zal aan dynamiek winnen wanneer de feesten en gemakkelikheden vervolgens in de stedelijke context worden geplaatst. Daarbinnen kunnen de *functies* van de feestelikheden worden blootgelegd en daarin ligt ook de sleutel tot hun (mogelijke) *betekenis*. De tweedelige opbouw geeft meteen de beide niveaus aan waarop de informatie geanalyseerd zal worden.

Het startpunt van het onderzoek is door de bronnen gedictieerd: de oudste Venlose stadsrekening dateert weliswaar uit 1349/'50, maar pas vanaf de jaren tachtig van de veertiende eeuw bevatten de rekeningen informatie die van nut is⁵. Het eindpunt is vrij willekeurig. De festiviteiten en gemakkelikheden die in het begin van de zestiende eeuw bloeiden, vertoonden in hun ontwikkeling een grote mate van continuïteit die iedere scheiding 'kunstmatig' maakt. Zelfs de reformatie vormde geen radicale breuk met het verleden⁶. Uit praktisch oogpunt is voor 1525 gekozen.

II. FEESTELIKHEDEN

Vastenavond

Het ritme van de tijd was door de kerkelijke kalender bepaald. In het verleden had de kerk een succesvolle strijd gevoerd tegen de oude, agrarische jaarcyclus en deze in haar indeling van tijd opgenomen⁷. *Alle* feesten kenden een religieuze dimensie: de intocht van de landsheer evenzeer als het jaarlijkse schuttersfeest of de meiviering. Oude, niet-christelijke gebruiken en feesten waren gekerstend, maar leidden soms niettemin een hardnekkig bestaan en leefden (in aangepaste vorm) voort of doken na verloop van tijd opnieuw op temidden van religieuze festiviteiten. Bovendien verwijderden zich tal van feestelikheden op den duur van het doel en de inhoud die de kerk eraan gegeven had.

Dit gold in het bijzonder voor het vermaak aan het begin van ons jaar, de tijd van en voorafgaande aan carnaval. De eerste uitingen van deze vastenavondperio-

de verschijnen in Venlo rond Nieuwjaar⁸. Zoals nog betoogd zal worden vormde de carnavalstijd de periode waarin de mogelijkheid bestond om de gevestigde orde om te keren, mits dat gebeurde in de vorm van spot en vermaak. De kinderbisschop hoorde in die “quasi-orde” thuis⁹. De leerlingen van de parochieschool kozen ieder jaar hun *schoelrebisschop*, waarschijnlijk met Sint-Nicolaas (6 december). Het stadsbestuur ontving deze ‘bisschop’, in gezelschap van zijn *clercken* op “plechtige wijze” op Onnozele Kinderendag (28 december) op het stadhuis. Het jonge gezelschap vermaakte de bestuurders met komische voordrachten en werd daarvoor beloond met wijn of bier¹⁰. Hun optreden bleef niet tot deze dag beperkt. De ‘bisschop’ maakte soms zijn opwachting op Sint-Stefanusdag (26 december), de dag waarop de beide nieuwe burgemeesters werden gekozen. En tenslotte hadden de scholieren een eigen, besloten feest, waaraan de stad een bijdrage leverde, wederom in de vorm van bier¹¹.

De kinderbisschop vormde slechts een prelude tot het eigenlijke zottenfeest. De drie dagen voorafgaande aan Aswoensdag boden dankzij de vele activiteiten van diverse groeperingen in de stad, elkaar over en weer versterkend in de feestvreugde, de aanblik van één groot feest. Traditioneel waren er maaltijden. Met de lange vastentijd voor de boeg gingen de stadsbestuurders, in gezelschap van vrouwen en *Jofferen* zich rijkelijk te buiten aan voedsel en drank. Muzikanten luisterden de maaltijd op, in 1406 bijvoorbeeld de instrumentalisten van de Gelderse hertog. De genoemde vrouwen en *jonge Jofferen* – daarmee zijn klaarblijkelijk de dames uit de patriciaatsfamilies bedoeld – hadden bovendien hun eigen banket; de stad nam een deel van de kosten voor haar rekening. Vanaf 1460 treffen we dergelijke posten in de rekeningen aan. Het stadsbestuur droeg niet alleen bij aan de onkosten van de vrouwen, ook schutters ontvingen een bijdrage ten behoeve van hun drinkgelag of maaltijd¹². En in de loop van de vijftiende eeuw kwamen er meer groepen die aanspraak konden maken op een stedelijke vergoeding¹³.

De plaatselijke herbergen waren gevuld met feestvierende stedelingen en gasten van buiten. De stad beschouwde het blijkbaar als een eer wanneer tijdens deze dagen adellijke personen Venlo bezochten en zich in het feestgewoel begaven. De banketten en drinkgelagen waaraan ze van overheidswege genood waren, waren dan overvloedig, zeker wanneer de landsheer de stad met zijn bezoek vereerde. Meestal bracht de hertog de carnavalsdagen in Arnhem door; tweemaal bezocht hij Venlo. In 1454 was hertog Arnold samen met zijn zoon Adolf en een talrijk gevolg in Venlo aanwezig, vijftien jaar later, in 1469, bezocht de zoon, inmiddels hertog geworden, de hem zo toegewijde stad¹⁴.

Het bleef niet bij eten en drinken alleen. De stadsdienaren en boden die evenals de schutters en vrouwen een beloning met vastenavond ontvingen, kregen deze vanwege hun *mommen*. Ze trokken door de stad, gehuld in dierenhuiden en met een masker voor het gezicht, de bewoners waarschijnlijk schrik aanjagend en tegelijkertijd bijdragend aan de hilariteit van de feestgangers¹⁵. Uit dit soort vermaak kon gemakkelijk toneel ontstaan. Maskerades, verkleedpartijen en het spelen van andere rollen dan die welke men in het dagelijkse leven diende te vervullen, deden vermakelijkheden met dramatische elementen ontstaan en leidden uit-

eindelijk tot toneel. Het uitgelaten karakter van deze dagen droeg daar uiteraard aan bij. In Venlo is deze ontwikkelingslijn goed te volgen. Terwijl de stadsdienaren in 1486 nog “mitten huyl liepen ind andere mommen”, tracteerde in 1519 een tweetal groepen de magistraat op kluchtig toneel. *Meister Thijs*, de schoolmeester, kwam *mitten Jongen* (de scholieren) op vastenavond voor de heren van de stad spelen en op vastenavondmaandag waren de *meghden ind spoelluden vander Kirckstraeten* aan de beurt¹⁶. De schoolmeester als initiator van toneel zullen we nog vaker tegenkomen, de vermelding van de speelgroep uit de Kerkstraat is uitzonderlijk. Eerst en vooral omdat het vrouwen waren die bij deze gelegenheid optraden, waardoor de lijn van de vrouwengezelschappen tijdens vastenavond doorloopt naar drama gespeeld door vrouwen. En verder, omdat het ogenschijnlijk een wijkgebonden activiteit betrof, waarmee de bewoners van deze straat zich presenteerden aan het stadsbestuur.

Alles te zamen bood Venlo tal van vermakelijkheden; in vergelijking met Arnhem bleef Venlo echter ver achter¹⁷. Het vermaak was daar gevarieerder en omvangrijker. Naar de redenen voor deze relatieve ‘soberheid’ in Venlo kan men slechts gissen. Wellicht is de grote nadruk op de processie een factor van betekenis geweest. In de jaarlijkse ommegang liet de stad zich namelijk van haar rijkste en meest gevarieerde kant zien. Maar voordat de processie de Venlonaren door de straten van hun stad voerde, vonden andere openbare manifestaties plaats.

Toneel

Na de lange en rustige vastenperiode gaf het paasfeest voor het eerst weer aanleiding tot feestelijke activiteiten. De ‘stille’ tijd werd afgesloten met de viering van Christus’ overwinning op de dood, de overwinning tevens van de zomer over de winter. De paasdagen waren de tijd bij uitstek voor passie- en verrijzenisspelen. In tegenstelling tot de boerden en kluchten van de vastenavondtijd, waren het nu geestelijke spelen die het publiek moesten stichten. De herrijzenis van Gods zoon uit de dood, één van de essentiële geloofsmysterieën, was een geliefd thema voor dramatische vertoningen. In vele steden voerde men dergelijke spelen op¹⁸. In Venlo dateert de vroegste vermelding uit 1405: op Paasmaandag ontving de schoolmeester voor zijn toneelstuk twee kwarten wijn¹⁹. Blijkbaar had het stadsbestuur, of althans leden daarvan, het spel bijgewoond en zich verplicht tot deze nogal geringe vergoeding. Later zou dit veranderen, maar alvorens de ontwikkeling in hoogte van de beloning te volgen, moeten we ons afvragen wie de acteurs waren met wie de schoolmeester het spel had opgevoerd. Het is immers niet aannemelijk dat hij de enige speler was. Gezien zijn functie zou men aan scholieren kunnen denken; de vermeldingen uit latere jaren wijzen echter in de richting van een groep inwoners die met de term *gesellen* werd aangeduid²⁰. Wie gaan achter deze benaming schuil? Een definitief antwoord is wat Venlo betreft (nog) niet te geven. Vergelijkingen met Arnhem en andere steden doen vermoeden dat een aantal acteurs uit één of meer gilden bedoeld werd. De gildeleden hadden zich onder leiding van de schoolmeester aaneengesloten tot een gezelschap. De traditie – vele jaren voerde de groep met Pasen een spel op – doet zelfs een zekere mate van

institutionalisering vermoeden. Deze garandeert immers continuïteit en spel-niveau²¹.

De vermelding uit 1410 verschaft ons informatie over de plaats waar het spel werd opgevoerd: “doemen dat speule speulet op mijns heren hoeve”, noteerde de stadsclerk. Het jaar daarop was het hof van de hertog opnieuw de plaats van uitvoering²². Deze locatie werd slechts enkele jaren als zodanig gebruikt. Spoedig verruilde men ’s hertogs hof voor de Oude Markt. Zeker vanaf 1427 was dit de plaats waar het podium werd opgericht ten behoeve van “dat opverstentenis ons Heren”²³. Dat het spel – of misschien voerden de gezellen wel enige spelen achter elkaar op – geen mobiele gebeurtenis was (bijvoorbeeld op een wagen als onderdeel van een processie), bewijzen de rekeningposten die gewag maken van het dichten van de gaten waarin de palen van het podium hadden gestaan. Klaarblijkelijk bleef het niet alleen bij enkele gaten. In 1428 had de stad nogal wat onkosten in verband met de reparatie van de straat, “die sy mitten spele te broken hadden”²⁴. Dergelijke vermeldingen geven tevens aan dat de vertoningen enige omvang moeten hebben gehad waarvoor tal van voorbereidingen én herstelwerkzaamheden achteraf nodig waren.

De beloning geeft een indicatie van het aantal spelers en misschien weerspiegelt ze ook het belang dat het stadsbestuur aan de toneeluitvoeringen hechtte. Na een ‘aarzelend’ begin in 1405, ontvingen de gezellen vijf jaar later acht kwarten wijn en in het jaar daarop eenzelfde hoeveelheid. In 1441 was het aantal kwarten wijn reeds gestegen tot dertien en in 1449 tot 25. In 1456 bedroeg de beloning 28 kwarten en hoewel nadien de ‘uitbetaling’ in de rekeningen niet meer in hoeveelheden wijn genoteerd staat maar in geldbedragen, geven deze laatste eveneens een stijging te zien²⁵.

Pasen was niet het enige tijdstip voor (verrijzenis)spelen, Hemelvaart was eveneens een geschikte dag, zoals blijkt uit de rekening van 1428. En in 1459 en 1467 voerden de gezellen met Pinksteren een toneelstuk op²⁶. De voorstelling vond wederom plaats op de Oude Markt. Of men toen een verrijzenisspel opvoerde, is echter onzeker. Een ander religieus thema behoorde evenzeer tot de mogelijkheden.

Het vroegste bij naam genoemde toneelstuk dat niet Christus’ lijden en opstanding tot thema had, treffen we in de rekening over 1463 aan. De gezellen speelden, opnieuw op het marktplein, het *Susannen spoel*²⁷. Het spel maakte deel uit van de zich sterk uitbreidende activiteiten rondom de processie en zal derhalve verderop aan bod komen. Hier moet nog één opvoering vermeld worden. In 1459 hadden “2 pertijen op wagenen gespoelt voir Jannes Dries huiss, daer onse genedige Joncker van Gelre myt synen vriden inden huuse sat ende terden”²⁸. De wagenspelen (de oudste die genoemd staan) voerde men op in de straat, vóór de herberg. Waarschijnlijk brachten de *pertijen* enkele wereldlijke spelen of voordrachten, want zij waren niet verbonden met een (belangrijke) kerkelijke feestdag. De omstandigheid dat zij voor de Gelderse troonopvolger bestemd waren, is daarvoor eveneens een aanwijzing²⁹. Het was een incidentele opvoering; waarschijnlijk vormde de aanwezigheid van Adolf, zoon van de hertog, in de stad de aanlei-

ding. Het initiatief was klaarblijkelijk niet afkomstig van het stadsbestuur maar van het tweetal spelersgroepjes. De stedelijke overheid wist het initiatief overigens wel te waarderen, gezien de beloning (en dus de vermelding in de rekening).

Schutters en schutterijen

Activiteiten en vermakelijkheden die van oorsprong slechts voor een gedeelte van de stedelijke bevolking bestemd waren, treffen we aan bij de schutterijen. Dergelijke festiviteiten hadden zich echter veelal ontwikkeld tot manifestaties van en voor de gehele stad. Met de groei van de stedelijke *libertas* was de behoefte aan een eigen defensie ontstaan. Intern moest de stadsvrede, dat wil zeggen de orde en rust bewaard blijven, extern dienden de bewoners hun stad te verdedigen tegen dreigend gevaar of deel te nemen aan de verplichte *heervaart* in dienst van de landsheer. Deze omstandigheden hadden geleid tot het ontstaan van schuttersgilden³⁰.

De vroegste aanwijzingen stammen in Venlo uit de late veertiende eeuw, toen de stad drie groepen kende: de *alde schut*, de *alre jongeste schutten* en de *myddelste schutten*³¹. In de vijftiende eeuw nam het aantal schuttersgroepen sterk toe. Een bespreking van het 'nerveuze' verschijnen én verdwijnen van de diverse gezelschappen zou het kader van dit artikel ver te buiten gaan³²; we kunnen volstaan met de constatering dat de onstuimige groei van de stad zich weerspiegelde in de ontwikkelingen met betrekking tot de schutters.

De schutterijen waren op drieërlei wijze met festiviteiten en vermaak verbonden. Tijdens de vastenavondsdagen hielden de schutters, evenals andere groeperingen, hun maaltijd, waaraan de stad bijdroeg³³. Een dergelijk feestmaal was een besloten aangelegenheid, slechts bestemd voor de leden. In principe gold dat ook voor het jaarlijkse hoogtepunt: het papegaaischieten. De schietoefeningen hadden in de loop van de tijd een feestelijk culminatiepunt gevonden in de schietwedstrijden waaraan de stedelijke overheid een financiële bijdrage leverde³⁴. Het papegaaischieten van de diverse schutterijen vond plaats in de periode tussen Pasen en kermisdag (anderhalve week na Pinksteren), in dezelfde periode als de grote toneelvoorstellingen en voorafgaande aan de Onze-Lieve-Vrouweprocessie. De leden maten bij die gelegenheid elkaars behendigheid in het neerschieten van de vogel. Daarbij was publiek aanwezig en zo konden de wedstrijden uitgroeien tot vermakelijkheden van stedelijke omvang. Na afloop trok men door de straten, de koning voorop, omhangen met de zilveren schuttersvogel die hem als winnaar toekwam. De stad fêteerde hem met wijn en betaalde mee aan het feest dat 's avonds volgde³⁵. Het stadsbestuur onderstreepte verder het belang van de schutterijen door de zilveren papegaaien te bekostigen die de schutterskoningen ter ere van henzelf, van de schutterij en van de stad over hun kleding droegen³⁶.

De schietwedstrijden bleven niet beperkt tot de stad. Herhaaldelijk ontvingen de schutters uitnodigingen om elders deel te nemen aan toernooien. In 1404 nodigde de stad Mechelen hen uit, in 1436 trokken de schutters naar Wachtendonk voor een *schut spuel* en in 1457 stuurden de burgemeesters en schuttersgilden

van Keulen een brief naar Venlo die de invitatie bevatte voor een schietwedstrijd in de Rijnstad³⁷.

Het vogelschieten was het belangrijkste publieke optreden van de schutters in vreedetijd. Deelname aan de grote Mariaprocessie was evenzeer een evenement van gewicht. De schutters stonden op die dag echter niet in het centrum van de belangstelling. Hun optreden was ondergeschikt aan een religieus doel en bovendien deelden ze hun aanwezigheid (op den duur) met vertegenwoordigingen van *alle* sociale geleidingen van de stad.

Processies

Het kerkelijk jaar gaf aanleiding tot verschillende processies. Op Sacramentsdag en met Hemelvaart bijvoorbeeld droeg men het Heilig Sacrament door de stad³⁸. Het bezoek van een groepje geestelijken of monniken met de relieken van een heilige kon eveneens aanleiding vormen voor een plechtige ommegang, zoals in 1439, toen “sent Cornelis heilchdom hijr was”. En in noodsituaties, in tijden van pest of oorlogsdreiging, poogde men het onheil te bezweren door middel van een tocht door de straten of rondom de muren van de stad met de relikwieën van de stadspatroon of het Allerheiligste³⁹. Maar al deze processies bleven ver ten achter bij de zondag waarop “men Onser Vrouwen bieldt droeg”. In veel Europese steden was de sacramentsprocessie (*Corpus Christi*) de belangrijkste ommegang van het jaar. In tal van plaatsen van het hertogdom Gelre was daarentegen de Onze-Lieve-Vrouweprocessie de voornaamste. Iedere stad had haar eigen dag waarop de processie plaats vond (in Arnhem bijvoorbeeld vier weken na Pasen, op *Cantate domino*; in Geldern op Pinkstermaandag). Waarom de Mariaprocessies de *Corpus Christi*-processies in Gelre overvleugelden, is onduidelijk. Het is evenmin geheel zeker op welke dag in Venlo de Mariaprocessie plaats vond. Het meest waarschijnlijk is de vierde zondag na *Trinitatis* (vijf weken na Pinksteren)⁴⁰.

Tot aan het einde van de veertiende eeuw werd de Venlose Mariaprocessie in de stadsrekeningen slechts sporadisch genoemd, bovendien zeer summier⁴¹. Pas in 1399 veranderde de situatie. In dat jaar staan behalve de oude en jonge schutters de *Sinter Claes bruderen* als deelnemers vermeld. Het is aanvankelijk onduidelijk of daarmee leden van de gelijknamige broederschap bedoeld zijn, ofwel de broeders van het kruisherenklooster dat in hetzelfde jaar was gesticht. De paters moeten zich sedert de voltooiing van het kloostercomplex, in 1404, daadwerkelijk in de stad bevonden hebben en namen zeker vanaf dat jaar deel aan de jaarlijkse processie⁴². Beide categorieën, leken en geestelijken (regulier en seculier), zouden in toenemende mate vertegenwoordigd raken in de ommegang, mét de muzikale omlijsting van vreemde speellieden. Zolang Venlo geen eigen muzikanten en zangers in dienst had, trok de stad deze uit de omliggende plaatsen aan, met name uit Roermond. Zij musicerden vóór het H. Sacrament en gingen 's avonds “pipen om die stat”⁴³. Maar ook nadien, toen stedelijke muzikanten aanwezig waren (sedert 1452)⁴⁴, bleven *pipers*, *trumpers* en *bungener* (trommelaars) van elders aan de feestelijkheid én voornaamheid van de processie bijdragen.

In de stadsrekeningen is de groei van de Onze-Lieve-Vrouwe-Processie op de voet te volgen. De vestiging van kloosters en religieuze gemeenschappen in de stad drukte zich spoedig uit in deelname aan de processie. De broeders of *heren* van Sint-Nicolaas waren de groep met de hoogste anciënniteit. Hun vooraanstaande positie bleef gedurende meer dan honderd jaar onaangetaast; van alle geestelijken worden zij steeds als eersten genoemd in de kostenafrekeningen. Vanaf 1425 waren begijnen in de ommegang aanwezig: Aleit Horren en haar begijnen, de begijnen ‘achter Sinterklaas’ en heer Hendrik, *den beghinen pape* (‘Inder Weiden’)⁴⁵. De vier groepen kregen in 1434 aanvulling van de kluisenaars (*Cluseners*) en een decennium later van de begijnen ‘Ingher Oeden’⁴⁶. Deze laatsten verdwenen echter net zo snel als ze opgedoken waren: slechts éénmaal staan ze in de rekeningen genoemd. In 1466 ontmoeten we opnieuw een gemeenschap van begijnen: de vrouwen rondom Beelken Segers. Korte tijd daarna, in 1469, begon men in de rekenboeken de wereldlijke geestelijken, priesters van de Martinuskerk, apart te vermelden en vanaf 1490 staan de cellebroeders, ook wel ‘broeders van Cedron’ genoemd, genoteerd⁴⁷. Vanaf de zestiende eeuw veranderde de wijze van noteren. In de rekeningen werd nog slechts het totale aantal geestelijken /priesters (plm. 40) opgeschreven⁴⁸.

De burgers van de stad vertonen de meest spectaculaire differentiatie wat betreft groepsgewijze deelname aan de processie. Als eerste waren er de schutterijen. Dankzij de processie kennen we vaak de namen van de schuttersgroepen. Hun expansie vanaf het midden van de vijftiende eeuw betekende derhalve een expansie van de Onze-Lieve- Vrouweprocessie.

Lange tijd bleven de schutters de enige georganiseerde groepen die in de rekeningen genoemd staan. Na het eerste kwart van de vijftiende eeuw begon de situatie te veranderen, zij het aanvankelijk aarzelend. In 1426 vestigden de *stads-knechten* de traditie – wellicht was het een voorrecht – het doek boven het Allerheiligste te dragen⁴⁹. Hun initiatief bleef vele jaren het enige, tot het midden van de jaren vijftig, toen een tijd van drastische veranderingen aanbrak. De eerste nieuweling was Beelken Segers, de (latere) begijn. Zij nam in 1456 de taak op zich de “Jonfferken ende meeghtgen te zieren”, dat wil zeggen de jonge meisjes aan te kleden en in goede orde mee te laten lopen in de processie. Deze taak bleef zij haar hele lange leven vervullen, tot haar dood (vermoedelijk) in 1503 toe⁵⁰.

Het jaar daarop, in 1457, breidde het repertoire zich uit. Gherat van Diepersee liep mee als bisschop, vergezeld door zijn *schutten ende gesellen*. Een zekere Keesken speelde Christoffel, het kind Jezus op zijn schouders meevoerend. Broeder Gerat van Ghienen Have (Van den Have) stelde de groep van twaalf apostelen in. Christoffel en de bisschop verdwenen snel nadien, de apostelen, soms samen met profeten en patriarchen, soms alleen de profeten of patriarchen, gingen daarentegen behoren tot de vaste onderdelen van de processie, aanvankelijk onder leiding van de broeder, vanaf 1467 onder verantwoordelijkheid van een burger van de stad⁵¹.

In 1459, in politiek opzicht een cruciaal jaar, voerden Gerat van Kaembeck, Lee van Wanssum en een viertal gezellen het Heilig Kruis mee, een onderdeel dat

voorlopig niet bekljyde; na dit ene jaar verdween het weer uit de wegang. Een langer bestaan was *Vaelbeijert* beschoren. De gezellen die het grijze paard (?)⁵² maakten en rondroegen, sinds 1461 *den huerverderen* genoemd (dat wil zeggen de schippers die kleine vrachten in opdracht vervoerden), komen we tot 1472 in de rekeningen tegen. In het eerder genoemde jaar 1459 verscheen ook voor het eerst de schoolmeester. Waarschijnlijk begeleidde hij de scholieren die (enige jaren later) een vergoeding ontvingen voor de kaarsen die ze met zich meedroegen. Beelken Segers had datzelfde jaar niet alleen de jonge meisjes en maagden “heerlicken toegemaickt”, ze had bovendien een bijbels personage opgevoerd: Abel. Het jaar daarop liep hij opnieuw mee⁵³.

In de jaren zestig trad een nieuw verschijnsel op dat op zijn minst opmerkelijk is. De in oorsprong en essentie religieuze gebeurtenis werd aanknopingspunt voor niet-religieuze voorstellingen en activiteiten, waarin oudere (?) tradities en elementen doorklonken. Als eerste verscheen in 1461 een aantal gezellen “die sich die perde heidens toegemaickt hadden”. Dit kan betekenen dat de mannen enige paarden op ‘heidense’ wijze hadden opgetuigd, of – en dat lijkt waarschijnlijker – dat zij zich als paarden hadden verkleed en zo uitgedost door de straten dansten⁵⁴. Een jaar later voerde Munsterman met zijn gezelschap de *Meritzkens danss* uit, een vechtdans (verwant met de zwaarddans) die veelal verbonden was met de vastenavondtijd⁵⁵. Daarin vertoonde hij overeenkomst met de genoemde paarden en twee andere gebruiken die verbonden raakten met de processie. In 1464 joegen de gezellen op de *Wilde man* en in het begin van de zestiende eeuw raakte het zwaarddansen opgenomen in het processierepertoire⁵⁶. Over de betekenis en over de wonderlijke combinatie met de religieuze feestdag kom ik nog te spreken. Overigens was deze gebruiken geen lang leven beschoren. Met uitzondering van het zwaarddansen verdwenen ze weer spoedig van het toneel.

Genoemde Munsterman verscheen in 1464 met een nieuw onderdeel, het Rad van Avontuur, een moralistisch thema ditmaal dat blijkbaar beter paste in de processie, want jarenlang voerde hij – en in 1467 de leden van het brouwersgilde – deze verbeelding van het menselijk lot mee⁵⁷. Gerit Rademaker verzorgde in 1464 de wagen van (opnieuw) Beelken Segers “dair onse lieve vrou Esquanssuys opsat”. Wie met deze vrouw bedoeld is, blijft enigszins duister, misschien was haar naam een woordspeling: met ‘kwansuis’, of het Middelnederlands ‘quansuys’ geeft men namelijk aan dat iets een andere schijn heeft dan het in werkelijkheid bezit. Personen zijn kwansuis als ze handelen of de schijn wekken te handelen om hun eigenlijke bedoelingen of gedachten te verbergen⁵⁸. De Vrouwe-is-kwansuis is in dat geval wellicht een ‘schijnbare’ vrouw geweest: een als vrouw verklede man. Het is echter ook mogelijk (en waarschijnlijker) dat ze de verbeelding was van de menselijke ondeugd om ware bedoelingen te verhullen. Als zodanig fungeerde ze als een moralistisch zinnebeeld waarmee in de middeleeuwen kritiek werd geuit op tijdgenoten. Of de vrouw identiek was met *dat vrouwen* dat *opter put sat*, valt niet uit te maken⁵⁹. In 1486 verscheen een volgend personage dat als zinnebeeld van de stad sedertdien zijn vaste plaats kreeg: Goliath (*Golias*). Klaas Walbergen was de maker en drager van de reuzenpop⁶⁰. In

de rekening van zelfde jaar komt voor het eerst een schip voor. De *Jonfferkens* onder de leiding van zuster Beelken werden in een *pont* meegevoerd, aanvanke-lijk in een geleend scheepje – de stad had het in 1491 geleend van de vissers van Well – spoedig in een speciaal daarvoor gereserveerde boot: er was “eyn pontken, datmen inden busshuyss vynden sall”⁶¹. Enige tijd daarna vernemen we ook waarom de meisjes dit schip nodig hadden. Ze beeldden de legende van Sint Ursula en haar 11.000 maagden uit, misschien de episode waarin de heilige met de haar toegewijde vrouwen voor Keulen door de Hunnen overvallen werd en de vrouwen gezamenlijk de marteldood stierven. De keuze voor dit thema hoeft niet te verbazen aangezien het Venlose klooster Mariaweide aan Sint Ursula gewijd was. Tot de taken van de eerder genoemde Klaas Walbergen (hij had de verantwoordelijkheid voor de meisjes na de dood van Beelken Segers overgenomen) behoorde de “Jonfferen inden spele te setten”, met andere woorden hen te registreren. We hebben hier te maken met een dramatische verbeelding, met toneel tijdens de processie⁶². En daarmee voert de lijn van het uitbeelden van religieuze thema’s en het opvoeren van ‘tableaux vivants’ rechtstreeks naar het mobiele toneel dat in toenemende mate bestanddeel werd van de Mariaprocessie.

In 1490 keerde het thema van het Heilig Kruis terug, nu in de vorm van een spel. De gezellen speelden de passie, waarbij ze het kruis van Christus’ lijden met zich meedroegen. De opvoering had blijkbaar succes en ging tot het standaardrepertoire behoren. Meester Jan Kycklelick was degene die dit thema steeds weer opvoerde. Hij en zijn metgezellen waren “den goenen doe onsen Here Goet nae manyr syner pynen ende doet umb leydden ende cruysden”⁶³. Dezelfde meester Jan initieerde in 1503 een tweede groep: de herders ofwel *scheperen*, klaarblijkelijk een aantal kinderen of jongelieden die als herders verkleed de geboorte van Jezus uitbeelden. Ook in dit geval moet er sprake zijn geweest van een dramatische vertoning want de rekening van 1506 vermeldt: “Item Kyckelelick vanden schepercken te spoelen”. Deze taak wisselde hij trouwens af met meester Jan van Warenborch, die in een enkel geval ook het passiespel van zijn stadgenoot overnam⁶⁴.

Inmiddels had de processie een zodanige omvang aangenomen dat een ‘regisseur’ noodzakelijk werd. In 1507 was Peter van Arssen de aangewezen persoon, in 1509 volgde Derick Walbergen (waarschijnlijk een familielid van de eerder genoemde Klaas) hem op, waarbij hij de taak kreeg “die processy ind tspoel te ordinyren”. Hij vervulde een dubbele functie: hij organiseerde het totaal en registreerde diverse onderdelen, met name de spelen die men opvoerde. Het was een omvangrijke taak en de beloning was dan ook navenant. Ze liep op van acht gulden in 1509 tot elf gulden plus een vat bier in 1525⁶⁵.

Om welke spelen ging het? Het passiespel en het spel van de herdertjes zijn reeds genoemd, evenals het Sint Ursulaschip. Het *vrouken opter put* (1511, 1514), de draak (1514, 1518), de kroon van Sint Barbara (1518) en de duivel (1518) wijzen ook in de richting van een toneelspel of een ‘tableau vivant’. Het is echter onzeker of Derick hiervan eveneens de regisseur was. Er waren immers lieden zoals meester Kycklelick die zelf hun thema vorm gaven en de regie niet uit

handen gaven. Vanaf 1512 verschenen bovendien *Sint Agathen spoelgesellen* en de *Sint Mertens spoelgesellen*, naar het schijnt toneelgezelschappen⁶⁶. De eerste groep ontleende haar naam aan een gelijknamig toneelstuk dat als zodanig aanvankelijk genoemd staat. Of ze dit (religieuze) spel ieder jaar opvoerden, blijft onduidelijk, onzeker is ook of de gezellen hun spel brachten als een onderdeel van de processie. Men mag namelijk niet uitsluiten dat ze het stuk na afloop op de Oude Markt opvoerden, zoals de gezellen van het Suzannaspel in 1463 hadden gedaan. Maar gezien de vrij lage beloning kan men eerder denken aan een mobiele vertoning (op een wagen). De Sint Maartensgezellen hadden zich wellicht toegelegd op de verbeelding van het H. Graf. Hun naam verdween op het moment dat de *gesellen vanden Heiligen Graefft* in de rekeningen verschenen⁶⁷. Misschien waren zij de spelers van het *spoell van Maurus* dat in 1518 werd uitgevoerd. De rekening noemt helaas alleen de *spoelgesellen* waarvoor de stad een negental kostuums liet vervaardigen. In datzelfde jaar tenslotte, verscheen het beeld van Sint Willibrord. Voortaan zou het, door zes gezellen gedragen en omringd door toortsen, deel uitmaken van de grote processie⁶⁸.

Laten we proberen deze stroom aan gegevens samen te vatten. Men zou kunnen spreken van een ontwikkeling in drie fasen. De periode circa 1400 – circa 1440 toonde een uitbreiding van de religieuze geledingen (I), vanaf de jaren veertig begonnen de burgers van de stad zich te manifesteren, als eerste de schutterijen en schuttersgroepen (circa 1440 – circa 1470)(II). Tegen het einde van de jaren vijftig brak een ware golf van groepsvorming door, voortgestuwd door diverse stedelijke categorieën, met name de gilden en ambachtslieden (III). Er bleken tevens enkele families te zijn die zich in het bijzonder met de organisatie van de processie bezighielden en die de rol van de religieuzen hadden overgenomen. Tegelijkertijd deed zich de ontwikkeling voor waarbij religieuze en wereldlijke thema's elkaars nabijheid zochten. Parallel aan de groei verliep de bereidheid van de stedelijke overheid om aan de kosten bij te dragen.

Kortom, de Onze-Lieve-Vrouweprocessie was uitgegroeid tot dè stedelijke gebeurtenis van het jaar, waaromheen talloze activiteiten plaatsvonden. Tijdens de plechtige hoogmis die aan de ommegang vooraf ging *discantierde* het zangkoor, na afloop van de processie was de stad het schouwtoneel van speellieden, zangers en potsenmakers. Het stadsbestuur onthaalde zichzelf op een groot banket en de bevolking werd getraceerd op toneel⁶⁹. Het was kermis alom!

Na deze dag werd het rustig in de stad. De rekeningen vermelden tenminste geen feesten meer van grote omvang of een bijzonder karakter⁷⁰. Gezien de kerkelijke kalender zullen er zeker nog festiviteiten zijn geweest: Maria Hemelvaart, Allerheiligen, Sint Martinus en Kerstmis boden daar aanleiding toe. Maar waarschijnlijk waren ze beperkt van omvang en bleven ze onder verantwoordelijkheid van priesters, geestelijken of specifieke groeperingen zoals de broederschappen. De overheid droeg aan de organisatie en de kosten niet bij.

De regelmaat van het stedelijke leven, een combinatie van het ritme van het kerkelijke jaar en het ritme der seizoenen, werd bij tijd en wijle onderbroken door festiviteiten met een politiek karakter, met name door feesten en ceremonies in

verband met de landsheer. De inhuldiging van de hertog, een militaire overwinning of de terugkeer van de vorst uit het buitenland kregen vorm in tal van plechtigheden en feesten waaraan alle inwoners deel hadden. De rol van het 'volk' kon actief zijn, bijvoorbeeld als uitvoerder van dans, drama of muziek, óf juist passief waarbij het slechts als toeschouwer optrad. De dynastieke gebeurtenissen van de hertogelijke familie konden evenzeer tot feestelijke activiteiten leiden: geboorte, huwelijk, het eerste bezoek van de hertogin aan de stad. Een minder feestelijke gebeurtenis was de dood van een lid van de hertogelijke huis. In het laatste geval verordonneerde de stedelijke overheid requiemmissen, liet ze de klokken luiden (meestal drie dagen lang) en kondigde ze een periode van rouw af⁷¹.

Voor het doorbreken van het dagelijkse (werk)ritme zorgden verder de bezoekers en gasten van elders. De wijding van de Sint Nicolaaskapel door de koorbischop in 1390 was een plechtige en openbare aangelegenheid, het optreden van pater Jan Brugman in 1459 zorgde ongetwijfeld voor een algehele samenkomst van de stadsbevolking en mensen uit de wijde omtrek om naar de befaamde prediker te luisteren⁷². Minder devoot was daarentegen een groep rondtrekkende zigeuners die de stad regelmatig bezocht. De leider, die zich sierde met de titel *Greve van Cleyn Egipten*, wist een officiële ontvangst op het stadhuis te bewerkstelligen. Blijkbaar had 'graaf' Peter (en jaren later 'graaf' Dirk) met behulp van geloofsbrieven, verkregen van wereldlijke machthebbers waaronder de Duitse keizer, de magistraat weten te overtuigen van zijn eerbare afkomst en oprechte bedoelingen. Hij en zijn metgezellen ontvingen wijn en werden enige keren onthaald op een maaltijd. Maar na verloop van tijd moeten de twijfel en het onbehagen over dit gezelschap zijn toegenomen, want in 1453 en opnieuw in 1464 wenste de stad de zigeuners niet binnen haar muren toe te laten. Ze ontvingen twee gulden opdat "sy omme Venle toigen ende nyet dair bynnen en quemen"⁷³. Misschien had de groep voor overlast gezorgd, misschien had xenofobie bij de weigering een rol gespeeld en misschien was er sprake geweest van een behoefte 'onreine' lieden te weren. Met dit laatste raken we aan de mentale denkschema's en belanden we op een tweede analyseniveau: de interpretatie.

III. OP ZOEK NAAR BETEKENISSEN

Concordia en orde

In het voorafgaande kwam herhaaldelijk al iets van de motieven, de functies en de betekenis van feesten en vermaak naar voren. Deze verdienen uitgebreider aandacht. Welke doeleinden kenden de festiviteiten, vervulden ze specifieke functies en kunnen we iets zeggen over hun betekenis? Om deze vragen te beantwoorden moet allereerst worden nagegaan welk beeld van een stad de bewoners mogelijk-kwijze bezaten en welke plaats zij daarbinnen innamen.

De laat-middeleeuwse stad was corporatief. Zij zag zichzelf, en in ruimer verband de gehele samenleving, als één lichaam⁷⁴. In een lichaam zijn vele delen te onderscheiden, ieder met specifieke functies die niettemin één geheel vormen.

Alle organen en ledematen waren in de ogen van de middeleeuwers hiërarchisch geordend en waren onontbeerlijk voor het goede functioneren, dat wil zeggen het overleven van het lichaam: eenheid bestond bij de gratie van het verschil. In de stad was het niet anders. Voor het welzijn en de welvaart was saamhorigheid (eendracht/*concordia*) en dus sociale integratie van eminent belang. Tegelijkertijd mochten de verschillen niet worden uitgewist. Iedereen had zijn plaats en functie. Over de sociale differentiatie diende men goed te waken. De feesten, processies of ceremonies verschaften de stad een middel om hieraan uitdrukking te geven.

Sedert enige jaren hebben historici meer oog gekregen voor de functies en betekenissen van openbaar vermaak. Zij maken daarbij dankbaar gebruik van het werk van cultureel-antropologen. Mary Douglas en anderen hebben reeds jaren geleden gewezen op de parallel tussen het lichaam en een gemeenschap wat betreft zaken als 'begrenzing', 'eenheid' of 'reinheid'. Ze wezen voorts, daarbij in gezelschap verkerend van Claude Lévi-Strauss, op de betekenis van geformaliseerde gebeurtenissen, rituelen en symbolen voor de integratie van groepsleden en het overwinnen van angsten⁷⁵. De door hen beïnvloede benaderingswijze biedt een werkzaam instrument om het vertier, de openbare plechtigheden en feesten te duiden. Integratie en differentiatie zijn daarbij de sleutelwoorden: ze vormen de beide kanten van één medaille.

De stad, *in casu* het stadsbestuur, kende niet (of minder) de symbolen en banden van feodaliteit en vazalliteit die op het platteland (nog) aanwezig waren. De stedelijke autoriteiten moesten op zoek gaan naar alternatieven om de eenheid te versterken en er uitdrukking aan te geven. Het idee 'één te zijn', de instandhouding van de *communitas* eiste een voortdurende bevestiging. Bij externe dreiging diende de stad eensgezind en snel te kunnen optreden. Verdeeldheid zou funest zijn. Het stadsbestuur moest er dan ook voor waken dat spanningen tussen groepen inwoners of tussen individuen, veroorzaakt door de strijd om eer en aanzien, om macht en rijkdom, al te hoog zouden oplopen. Conflicten betekenden een voortdurende bedreiging. Hoewel, zonder conflicten ook geen eenheid: de spanningen versterkten immers de behoefte aan participatie en steun, hetgeen eenheid impliceert. De frictie tussen de hang naar onderscheid aan de ene kant en de noodzakelijkheid van eenheid aan de andere kant maakte het proces van incorporatie permanent. Ze schiep tevens de noodzaak om van tijd tot tijd een nieuwe ordening aan te brengen in de sociale hiërarchie⁷⁶. De noodzaak tot voortdurende herhaling vloeide tenslotte voort uit de toestroom van nieuwe stedelingen⁷⁷. De nieuwe burgers en de inwoners die het burgerrecht (nog) niet bezaten, dienden geassimileerd te worden aan de stedelijke gewoonten en uiteindelijk moesten ze loyale stadsbewoners worden.

Aldus zou men het mentale denkschema en de daaruit voortvloeiende houding van de middeleeuwse stedeling kunnen beschrijven. Alvorens te bezien of de Venlose gegevens daarin passen, moet in kort bestek de economische en politieke context worden vermeld, waarbinnen de festiviteiten functioneerden.

Venlo maakte sedert het einde van de veertiende eeuw een sterke groei door⁷⁸. Het economische belang en daarmee samenhangend ook het inwonertal stegen

snel. Door de toegenomen betekenis van de Maasstad ontstond bij het stadsbestuur en in de leidende kringen de behoefte een politieke rol van betekenis te spelen binnen Gelre. In de loop van de vijftiende eeuw neemt het aantal posten in de Venlose stadsrekeningen met betrekking tot het diplomatieke verkeer sterk toe. De stad begon zich niet alleen te roeren binnen het Overkwartier, ook binnen het hertogdom nam ze een steeds zelfverzekerder houding aan. In het conflict tussen hertog Arnold en zijn zoon Adolf in de jaren 1459-1461 koos Venlo openlijk partij voor de zoon, die ze binnen haar muren opnam en waarmee ze zich een tweetal belegeringen op de hals haalde van de vertoornde Arnold.

De noodzaak om eensgezind op te treden was in deze jaren van militaire en politieke druk groter dan ooit. In tegenstelling tot wat men zou verwachten, namelijk dat vanwege de oorlogsdreiging vermakelijkheden werden opgeschort, kregen de festiviteiten juist extra nadruk. Het kan bijna geen coïncidentie zijn dat in deze jaren de processie een opmerkelijke groei vertoonde en vele schuttersgroepen in de rekeningen genoemd worden. In het licht van de politieke situatie wekken de eerbetuigingen voor Adolf evenmin verbazing. In de wagenspelen die de inwoners in 1459 opvoerden, werd misschien een politieke boodschap uitgesproken waarbij zowel de stad als de vorstenzoon een hart onder de riem gestoken kregen. De oude schutters schonken in datzelfde jaar de Jonker van Gelre een met zilver beslagen *schutkogel* (kledingstuk) waarvoor het stadsbestuur het zilver betaald had. Het was een daad die zeer zeker politieke betekenis had⁷⁹.

De externe politiek en de oorlogsdreigingen noopten dus tot interne eensgezindheid. Een belangrijkere drijfveer was daarnaast de sociale situatie. Feesten en vermaak waren, behalve politiek getint, vooral gekleurd door de behoefte de *concordia* te verstevigen, de *ordo* te bevestigen, kortom de integratie van de sociale geledingen te bewerkstelligen.

Eenheid ...

Als we naar de stad in haar totaliteit kijken, zien we dat het stadsbestuur het vermaak en de feesten voor dit doel gebruikte. Het marktplein was de plaats bij uitstek voor openbare bijeenkomsten. Meer nog dan de kerk of het hertogelijke hof was het in de handelsstad Venlo het symbool van stedelijk zelfbewustzijn. De toneelvoorstellingen die men aanvankelijk nog bij het hof van de hertog (het tastbare bewijs van diens macht in de stad) organiseerde, schoven spoedig op naar de Oude Markt. Een significante daad die ongetwijfeld de goedkeuring had van de magistratuur aangezien deze meebetaalde aan de kosten van de daar gehouden opvoeringen. Het stadsbestuur benadrukte met de bijdrage tevens het algemeen, dat wil zeggen stedelijk belang van de spelen. Eenzelfde belang erkende men in de feesten rond carnaval. Ter ere van de stad ontvingen de verschillende groeperingen een vergoeding en met het oog op het stedelijk heil dronk en at het stadsbestuur overvloedig, eerst op het stadhuis, later in de diverse herbergen van Venlo.

Met Pasen, Hemelvaart of Pinksteren keken de inwoners gezamenlijk naar geestelijke spelen. De acteurs voorzagen niet alleen de medebewoners van 'lering en vermaak', ze verhoogden tevens het aanzien en de eer van de stad in de ogen

van boeren, edelen en andere lieden uit de omgeving die zich onder het publiek bevonden.

De schutterijen waren het militaire symbool van Venlo. Ze drukten door hun aanwezigheid de stedelijke macht uit en vergrootten het gevoel van veiligheid voor de bewoners, ze bewaakten de orde, zorgden voor rust. Uit de kleding die ze van overheidswege ontvingen, uit de wimpels, voorzien van het stadswapen, sprak stedelijk zelfbewustzijn⁸⁰. Tijdens schietwedstrijden in naburige steden vertegenwoordigden de schutters de stad. Een overwinning van een lid van een Venlose schutterij betekende een overwinning van de stad over andere steden.

De meest pregnante uitdrukking van eenheid (en de behoefte deze te versterken) vond Venlo evenwel in de Onze-Lieve-Vrouweprocessie. Hierin kwam de lichaamsmetafoor tastbaarder dan elders naar voren⁸¹. Verenigd rondom het beeld van de moeder Gods en rondom het lichaam van Christus (het Sacrament, dat tevens werd meege dragen⁸²), legden *alle* stedelijke geledingen, hiërarchisch geordend, de route af door de stad. De groepen waren evenzovele ledematen van dat ene lichaam dat zowel Christus als de stad heette te zijn, want men liep mee ter ere Gods (meer speciaal ter ere van de moeder die Christus had gebaard) én ter ere van Venlo. Op deze dag vielen het beeld van Christus' lichaam en dat van de stad vrijwel samen en bewerkstelligden ze een verbondenheid die op geen enkel ander tijdstip van het jaar zo sterk was. Zelfs het trekken door de straten zou men als een symbolische handeling kunnen zien: op deze wijze werd de ruimte opgenomen in de totale eenheid, een eenheid van tijd, ruimte én ervaring. Onderlinge wrijvingen werden waarschijnlijk voor een dag opzij gezet. In de pracht en de fantasierijke vormgeving van de processie toonde de stad haar meest *wenselijke* gezicht. Anders gezegd, het in oorsprong religieuze feest kreeg een wereldlijke notie toegevoegd met tal van sociale referenties. Venlo presenteerde in de omme-gang haar model *voor* de werkelijkheid⁸³. Kosten noch moeite werden gespaard. Niet voor niets ontstond in het begin van de zestiende eeuw de gewoonte de onkosten voor de processie in een aparte rubriek in de stadsrekeningen onder te brengen.

Carnaval, de schuttersfeesten, toneel en processie bezaten naast dit alles extra dimensies die uiteindelijk ook weer verbonden waren met de behoefte aan eenheid en sociale orde. De vastenavondtijd was de periode waarin de zotheid de boven-tonen voerde⁸⁴. Door middel van die zotheid konden spanningen 'weggelachen', 'weggedanst' of 'weggespeeld' worden. Op een komische en daardoor acceptabele wijze streek men de rimpelingen glad, of vergat men ze voor enige dagen. Door het omkeren van de orde kon de stedeling voor één keer de rol spelen die hij tijdens het jaar nimmer kon vervullen. Kinderen regeerden met hun bisschop over volwassenen, groepen gemaskerden (*mommen*) konden de stadsbestuurders straffeloos storen tijdens hun maaltijd en de aandacht opeisen. In de verwarring die een gevolg was van de omkering, werd eindelijk een vrijplaats geschapen voor kritiek. Protest tegen het stadsbestuur in kluchtige voordrachten, protest tegen de Kerk bij monde van de scholierenbisschop⁸⁵. De stedelijke autoriteiten toonden zich permissief tegenover de bewoners en niet zonder reden. Door één-

maal, op een vast tijdstip, toe te staan dat de sociale orde werd verstoord, waarbij kritiek en agressie mochten worden geuit, kon het stadsbestuur emoties of irrationele krachten van de stedelijke bevolking bewaken en beheersen. Uiteindelijk betekende carnaval een bevestiging van de *ordo*, de van boven opgelegde hiërarchie.

In Venlo doet zich, in tegenstelling tot tal van andere steden, de enigszins vreemde situatie voor dat een tweetal personages, de duivel en de wildeman, tijdens de processie optraden, een manifestatie waar men weinig 'zothed' verwacht⁸⁶. Misschien kunnen we de aanwezigheid van duivel en wildeman in de processie begrijpen door te wijzen op de complexiteit van de figuren én op de instandhouding van de sociale orde, waarvoor de processie (zoals we eerder constateerden) een geschikt middel was. Het mag als algemeen bekend worden aangenomen dat predikers, schrijvers en anderen in de middeleeuwen veelvuldig gebruik maakten van begrippenparen. Het goede ervoer men pas als zodanig wanneer men het kwade daar tegenover plaatste, zo was de overtuiging van vele auteurs en predikers. Toegepast op Venlo kan men veronderstellen dat de duivel, als symbool van het kwade, het goede van Christus, van Maria en van de heiligen tijdens de processie beter tot zijn recht deed komen. Hij was een bijna noodzakelijke antipode. Door hem bespottelijk ten toon te stellen – op het toneel, tijdens de rituelen of de ommegang – bracht hij bij de toeschouwers een soort *katharsis* te weeg: "Het schuldgevoel om eigen zonden werd verlicht door het lachen om de duivel en zijn rare grimassen. Dat leidde per saldo tot een herbevestiging van het geloof"⁸⁷.

De wildeman werd in de late middeleeuwen geassocieerd met donkere wouden, met het onbekende en onheilspellende. Hij was het tegenbeeld van de beschaafde mens: onbeheerst, woest, zonder godsbesef en seksueel onverzadigbaar (hoewel minder gevaarlijk dan de duivel). In deze hoedanigheid was hij de antipode van het reine en het sacrale dat door middel van de processie werd verbeeld. Het lichaam was daarin namelijk niet vleeselijk en behept met lusten, maar metaforisch aanwezig, het vlees overstijgend. Voor een gelovige en goede burger was (zelf)beheersing van groot belang, driften en impulsief gedrag waren bedreigend voor de *ordo* en dienden bestreden te worden. Daarom moest er op de wildeman, als personificatie van die driften en lusten, gejaagd worden. De jacht verbeeldde het streven naar matiging en zelfbeheersing, de gevangenneming het bereiken daarvan⁸⁸.

In navolging van R. Scribner kan tevens worden gewezen op het onderscheid tussen het 'officiële' en het 'volksaspect' van rituelen en festiviteiten⁸⁹. De wildeman, duivel en de moriskendans waren waarschijnlijk initiatieven van leken; ze waren uitdrukking van een 'gefolkloriseerd ritueel'. Misschien had de kerk dergelijke activiteiten aanvankelijk met wantrouwen bekeken en had ze gepoogd de gebruiken in te passen in de processie door hen de zojuist beschreven lading toe te kennen. En dit met goedkeuring van de stedelijke overheid, die immers aan de onkosten mee betaalde.

De metafoor van het lichaam strekte zich nog verder uit. Naar analogie van de zienswijze van Mary Douglas kan in de jacht op wildeman, maar ook in het weren van zigeuners en het apart zetten van kreupelen of zwakzinnigen de behoefte worden gezien de stad (= lichaam) af te bakenen en af te sluiten om zo de 'reinheid' te bewaren. Daarvoor was een scheiding tussen binnen en buiten, beschaafd en onbeschaafd en vooral tussen rein en onrein noodzakelijk. 'Wilden', 'heidenen' (de gebruikelijke benaming voor zigeuners in de bronnen) behoorden tot de buitenwereld, die onbeschaafde, chaotische en onreine wereld. Wellicht ligt hierin het diepere motief voor het *schatten* van de joden door Venlose burgers gedurende de carnavalsdagen van 1451⁹⁰. Joden waren immers ook 'onreine' lieden. Het feit dat dit met vastenavond gebeurde geeft het ambivalente karakter van de invordering (of afpersing?) aan. Ze vond plaats onder het mom van vertier, ze geschiedde waarschijnlijk 'niet echt' want het stadsbestuur realiseerde zich maar al te goed dat vreemdelingen, met name joden, noodzakelijk waren voor de handel en welvaart van de stad. De latente afwijzing van joden door de bewoners vond haar afgeleide in deze 'onschuldige' vorm. Tenslotte was er de reus Goliath voor het 'weren' van (ongewenste) buitenstaanders. Als een sterke wachter hield hij de vijanden van Venlo (symbolisch dan wel te verstaan) op een afstand. In de reuzenpop was Venlo's 'vernietigende kracht' gepersonifieerd.

Samengevat, de grond onder het laten vieren van de teugels met vastenavond, onder het creëren van tegenstellingen en onder de zorg voor de grenzen en 'openingen' werd hoogstwaarschijnlijk gevormd door de behoefte van de stadsbestuurders aan orde. Ondanks alle paradoxen die het streven naar rust en orde hinderden, bleef de behoefte de 'chaos' te overwinnen steeds aanwezig: met het ongewisse viel immers slecht te leven.

... en verscheidenheid

Wanneer we nu de aandacht richten op de verschillende sociale geledingen in de stad, stoten we op de differentiatie. Met de behoefte aan integratie was de drang naar behoud van de eigenheid verbonden. De groep mocht dan wel onderdeel vormen van de stad, ze moest onderscheiden blijven. De ingenomen positie diende zelfs versterkt te worden. Een onophoudelijke competitie was het gevolg, die haar weerslag had op feesten en vermaak.

De autoriteiten konden het verschil met de overige stadsbewoners op diverse manieren benadrukken. In processies namen ze een bevoorrechte plaats in en tijdens toneelvoorstellingen zaten ze vooraan, wellicht zelfs afgescheiden van de rest van het publiek. Wanneer belangrijke gasten, bijvoorbeeld de hertog en zijn gevolg, in de stad verschenen, waren zij degenen die hen eervol ontvingen en namens de stad rijkelijk onthaalden. Ze verschaften zich met de mogelijkheid om geld voor processies, toneel en andere gemakkelikheden te verdelen een ander geschikt middel om uiting te geven aan hun voornamelijk positie.

De drang naar onderscheid was evenzeer aanwezig bij schutterijen, broederschappen, gilden en andere groepen. Bij alle was de concurrentiestrijd fundamenteel aanwezig. Angstvallig waakte de groep over haar verworven positie. Ze ver-

dedigde die door te wijzen op de traditie. Met een beroep op de *alde gewoente* konden de schutterijen aanspraak maken op een beloning met vastenavond of het jaarlijkse schuttersfeest. De stadsknechten en -boden hoorde het 'voorrecht' toe het baldakijn boven het Sacrament te dragen. De ene groep probeerde koste wat kost te voorkomen dat de andere van stadswege gunsten zou verkrijgen die hun onthouden bleven. Het is bijvoorbeeld opvallend hoe constant en overeenkomstig de hoeveelheid wijn is die de schutterijen kregen ter gelegenheid van het papegaaischieten. Blijkbaar lag er een 'taboe' op het doorbreken van gewoonten.

Niettemin, de groeperingen ontplooiden tal van initiatieven om in de vermaakrangorde te stijgen. Wanneer het lukte een belangrijke gast in haar midden te krijgen tijdens de traditionele maaltijd, onderscheidde de groep zich van haar concurrenten. Voor de oude schutterij moet het een triomf zijn geweest toen Adolf van Egmond bereid was in haar midden te verschijnen, het schutterskleed eervol in ontvangst te nemen en misschien zelfs lid te worden van het gezelschap.

Een ander middel om de ingenomen positie te verstevigen of verhogen was het bieden van kwaliteit. De toneelspelende gezellen konden met recht doorgaan voor de toneeltop in de stad, omdat ze blijkbaar acteerden op niveau en de aankleding van hun stukken voor de medebewoners bevredigend was. Wanneer het daaraan ontbroken zou hebben, hadden ze zich nooit zo lang staande kunnen houden tussen de hen beconcurrerende groepen (scholieren, vrouwen, gelegenheids-groepjes). Hetzelfde gold voor de processie: dankzij het talent om jaar na jaar de "Jonfferkens heerlicken tzieren ende toe te maicken", kon de positie van Beelken Segers decennia lang onaangetast blijven.

De behoefte aan onderscheid bevorderde tevens het ontstaan van nieuwe groepen. De schutterijen zijn daarvan het beste voorbeeld. Met de groei van het aantal inwoners was het ontstaan van nieuwe schutterijen niet noodzakelijk verbonden. Aspirant-schutters konden immers toetreden tot de reeds bestaande verenigingen. Desalniettemin beleefde de stad in de vijftiende eeuw een hausse aan oprichtingen van schuttersgroepen. Het optreden van nieuwe groepen leidde tot de noodzaak van reglementering of het opnieuw vastleggen van een rangorde⁹¹. Zo kwamen in 1425 de schepenen en raad bijeen om te "ordinieren wie datmen ons vrou dragen sold"⁹². Het was immers van het grootste belang dat de juiste volgorde werd vastgesteld. De toestroom van groeperingen en groepjes deed ook de behoefte ontstaan aan een 'regisseur' voor de processie. Als eindverantwoordelijke had hij de zorg voor een vlekkeloos verloop, waarbij eenieder zijn plaats kende én behield.

IV. BESLUIT

Venlo bood een spectrum aan feesten en vermakelijkheden, met name gedurende de eerste helft van het kalenderjaar. De stadsrekeningen stellen ons in staat ontwikkelingen in de loop van de tijd te volgen en tonen hoezeer de groei van de stad gepaard ging met een groei in omvang en diversiteit van festiviteiten. Op zichzelf is dat niet verwonderlijk; in vele steden zijn overeenkomstige lijnen te ontdekken.

De rijkdom aan Venlose gegevens is echter vrij uniek, hij laat toe de ontwikkeling van een feestcultuur nauwkeurig te volgen. Bovendien doet zich in de Maasstad de situatie voor dat na verloop van tijd de processie het jaarlijkse hoogtepunt werd, waarmee vele activiteiten verbonden raakten. Bij deze constatering moet echter meteen een voorbehoud gemaakt worden. Men mag niet uit het oog verliezen dat de vormen van vermaak die aan de orde zijn geweest, ons enkel bekend zijn *omdat* de stedelijke overheid ze subsidieerde. Misschien bestonden er andere gemakkelikheden of feesten waaraan het stadsbestuur weigerde bij te dragen aangezien het deze niet geschikt achtte voor haar doeleinden of omdat het ze niet ‘gepast’ of ‘fatsoenlijk’ vond. Het is aan de financiële toeschietelijkheid te danken dat ons een blik gegund is op het stedelijk vermaak, althans op vermaak dat ‘waardig’ genoeg bevonden was. Onze blik is daardoor eenzijdig, we kunnen slechts kijken door de ogen en via de portemonnaie van de stadsbestuurder. Deze beperking is zwaarwegend, de stadsrekeningen blijven desalniettemin een onmisbare bron. Feesten en vermaak behoorden immers grotendeels tot de ‘orale traditie’, minder tot de schriftelijke. Bij het ontbreken van de rekeningen zouden onderwerpen als deze volstrekt ongrijpbaar blijven.

Dat de stedelijke overheid belang hechtte aan feesten en vermaak, is evenwel duidelijk. Immers, welke andere reden zou ze hebben gehad om als sponsor van de vele festiviteiten op te treden? Voor de instandhouding van de sociale orde en voor de eenheid van de stad waren ze een geschikt middel. Dat de feesten tevens ongecompliceerd vertier boden aan de bewoners van de stad, inclusief hun bestuurders, is allerminst strijdig met de achterliggende functies en betekenis van het publieke vermaak. Door zo nauwkeurig mogelijk de openbare festiviteiten in hun context te beschrijven en te analyseren is gepoogd tot een reconstructie van betekenissen te komen. In de Venlose bronnen – zo mag men hopen – weerspiegelen zich de opvattingen en het gedrag van de Venlonaren, op zijn minst die van de stedelijke topklaag. Zij konden in de feesten, in het toneel en vooral in de processie een middel zien om de stad een stem, een gezicht, meer nog: een lichaam te geven. Voor hen waren ze alle verbeeldingen die in hun samenstel een nieuwe en grotere metafoor vormden: de *verbeelding* van Venlo.

The town and its metaphor. Procession, plays and public feasts in Venlo, ca. 1380-1525

In quite a few towns in the East Netherlands the late-medieval town accounts have been preserved. The account-books provide the historically oriented researcher with a wealth of information. They contain details about almost any aspect of everyday life in the town.

The (unpublished) town accounts of Venlo have hardly ever been used until now, although they make an uninterrupted sequence from the end of the fourteenth century. The accounts are the basis for the present article. From these sources the author aims to reconstruct the public entertainment and feasts in the town, particularly those of Shrove Tuesday, processions and plays. Starting point is the proposition (formulated by M. James and others) that the town administrators looked upon processions and festivities as a means of encouraging the social and political unity of the town.

In the course of the fifteenth century it was the St. Mary's procession that stood out as the major town feast. It allowed the administrators to display their town as a unity, to emphasize its harmony and vigour. During the procession, as during other festivities, the town administration showed its most agreeable face: it offered the participants and spectators a model for reality by which everyone knew his place in the social and political order and held fast to it.

* Gerard Nijsten (1956) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, waar hij van 1987 tot 1991 werkzaam was als assistent in opleiding. Hij is thans docent aan de Hogeschool Holland te Diemen/Amsterdam. Hij publiceerde eerder over aspecten van 'elite-' en 'volkscultuur', met name in *Genre*. Zijn proefschrift over de cultuur aan het hof van de hertogen van Gelre (veertiende en vijftiende eeuw) zal eind 1991 gereed zijn.

1. Oude literatuur: o.a. W. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* (Amsterdam 1855); meer recent (m.b.t. Oost-Nederland): J. Hollaar en E. van den Elzen, 'Het vroegste toneellevens in enkele Noord-Nederlandse plaatsen', *De nieuwe taalgids* 73 (1980) 302-342. H. Leloux, 'Schauspiel, Schauspieler und Musikanten im geldrischen Arnheim um 1400', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 39 (1975) 342-357. B. Neumann, 'Mittelalterliches Schauspiel am Niederrhein', *Zeitschrift für deutsche Philologie* 94 (1975), Sonderheft, 148-194.

2. Voorbeelden: de gebroeders Grimm in Duitsland, G. Pitrè in Italië (Sicilië), J. Halbertsma in Nederland (Friesland). Zie P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (London 1978), met name hoofdstuk 1. Vgl. W. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984), met name 21-28. Uiteraard beperkten de volkskundigen hun aandacht niet tot de middeleeuwen. Bovendien dienen ze geplaatst te worden in een bredere beweging, waarbij 'het volk' ontdekt werd: het opkomende nationalisme en cultuurprimitivisme van de negentiende eeuw.

3. Een uitzondering vormt het korte artikel van M. Jansen, 'Kerkelijk drama te Venlo in de middeleeuwen', *De Maasgouw* 3(1881) 513-514, dat echter met enige voorzichtigheid gebruikt dient te worden vanwege diverse onjuistheden. Voorts: W. Jappe Alberts, 'Venlo in het midden van de vijftiende eeuw', in: *Van der Nijersen upwaert. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981) 85-95.

4. Vergelijk M. James, 'Ritual, drama and social body in the late medieval English town', *Past and present* 98 (1983) 3-30. N. Davis, 'The sacred and the body social in sixteenth-century Lyon', *Past and present* 90 (1981) 40-70. E. Muir, *Civic ritual in Renaissance Venice* (Princeton 1981). R. Trexler, *Public life in Renaissance Florence* (New York 1980). H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990), hfdst. 1.

5. GA Venlo, Archief van het stadsbestuur 1272-1795 (Oud Archief), onderdeel Stadsrekeningen 1349-1795. Van dit rekeningenbestand bestaat een afzonderlijke archiefinventaris van de hand van Fr.J. Hermans. Deze inventaris, voorzien van een inleiding met literatuuropgave, is in de studiezaal van het Gemeentearchief te raadplegen. In de periode die hier aan de orde is, was er nog slechts één soort stadsrekeningen. De rekeningen worden derhalve aangehaald naar het jaar of de periode waarop zij betrekking hebben, en de aanduiding van de bladzijde volgens de moderne met potlood aangebrachte paginering.

6. Vgl. Lyon: N. Davis, 'The sacred and the body social': oude, katholieke vormen van vermaak bleven voortleven naast nieuwe, protestantse festiviteiten.

7. M. Grinberg, 'Carnaval et société urbaine XIVe-XVIe siècles: le royaume dans la ville', *Ethnologie française* 4(1974) 215-245, aldaar 216, 240. J. Heers, *Fêtes de fous et carnivals* (Paris 1983) o.a. 295-304.

8. De vastenavondperiode begon in feite al op het feest van Sint-Martinus (11 november). Zie T. Fransen, 'Carnaval en religie', *Groniek. Gronings historisch tijdschrift* nr. 98 (1987) (Themanummer 'Humor en zotheid') 103-125, aldaar 108-109.

9. Heers, *Fêtes de fous*, 105-191. H. Pleij, *Het gilde van de Blaauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1983, 2e druk), 106-108. J. van Veen, 'Kinderbisschop', *Bijdragen en mededelingen Genre* 27 (1924) 254.

10. O.a. in 1440: Stadsrekening Venlo (voortaan geciteerd als Str. Venlo) 1440 blz. 7; Str. Venlo 1441 blz. 7; Str. Venlo 1463 blz. 9; Str. Venlo 1470 blz. 17. Wat betreft de komische voordrachten: vgl. een post uit de rekening van de graaf van Holland uit 1374/75: *den biscop vanden scholieren die een spil hadden ende voir minen here quamen singhen*. Geciteerd uit W. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* III (Amsterdam 1855), aldaar 649.

11. Sint-Stefanusdag: Str. Venlo 1456 blz. 7. Scholierenfeest: Str. Venlo 1470 blz. 17.
12. Maaltijd stadsbestuur: bv. Str. Venlo 1490 blz. 9. Maaltijd vrouwen: bv. Str. Venlo 1460 blz. 6. Muzikanten: bv. Str. Venlo 1406 blz. 7. Vastenavondgeld voor de schutters: bv. Str. Venlo 1425 blz. 10.
13. Bv. de stadsdienaren en -boden: Str. Venlo 1484 blz. 11; de *ambachtsgesellen*: Str. Venlo 1491 blz. 11.
14. Adellijke gasten, bv. heer Hendrik van Wickrade en zijn vrouw: Str. Venlo 1394 blz. 8. De hertog van Gelre: Str. Venlo 1454 blz. 8; 1469 blz. 10.
15. Str. Venlo 1486 blz. 9. Vgl. Str. Venlo 1490 blz. 9; 1519 blz. 3.
16. 1486: zie noot 14; 1519: Str. Venlo 1519 blz. 3, 5, 44.
17. Vgl. G. Nijsten, 'Openbare feesten, toneel en "volksvermaak" in Arnhem (ca 1430-ca 1500)', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 79 (1988) 29-48.
18. Bijvoorbeeld in Geldern in 1438, in Utrecht in 1411 en in Grave in 1470.
19. Str. Venlo 1405 blz. 13.
20. O.a. Str. Venlo 1410 blz. 9: *den gesellen*; Str. Venlo 1441 blz. 13: *den schoelmeister mit synen gesellen*; Str. Venlo 1442 blz. 11: *den schoelmeister mit synre geselschap*.
21. Spelen met Pasen komen in de stadsrekeningen voor van de jaren 1405, 1410, 1411, 1427, 1440, 1441, 1442, 1449, 1451, 1456, 1465 en 1484. Het is onbekend of de schoolmeester steeds de functie van leider/regisseur vervuld heeft. Verschillende keren is alleen sprake van de gezellen. Voor Arnhem zie: Nijsten, 'Openbare feesten', 32-36.

22. Str. Venlo 1410 blz. 9; 1411 blz. 11. De hertog heeft in Venlo waarschijnlijk twee behuizingen gehad, één (de oudste) bij de Oude Markt, één (de jongste) bij de stadsmuur in het noordoosten van de stad. Waarschijnlijk is de eerste hier bedoeld. Het hertogelijke hof werd overigens voor diverse doeleinden door de stad gebruikt. In 1412 zette men er de tenten op die meegenomen zouden worden op een militaire expeditie o.l.v. hertog Reinald: Str. Venlo 1412 blz. 30.
23. Str. Venlo 1427 blz.36; citaat: Str. Venlo 1465 blz.14.
24. Str. Venlo 1428 blz. 30 (het betreft in dit geval een spel met Hemelvaart).
25. Ter vergelijking: 1456: 28 kwarten wijn = 2 Rijnse guldens, 5 kl. 2 gr.; de beloning in 1484 bedroeg 8 gulden.
26. Str. Venlo 1428 blz. 30; 1459 blz. 16; 1467 blz. 22.
27. Str. Venlo 1463 blz.16.
28. Str. Venlo 1459 blz. 10.
29. De post is in de rekening ongedateerd. Uit de context valt op te maken dat de uitvoering na Aswoensdag en voor de tweede Vastenzondag plaats had.
30. Een goed overzicht biedt M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schuttersgilden in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw', in: M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle/Haarlem 1988) 16-36.
31. Str. Venlo 1384, blz 9.
32. In de stadsrekeningen van de vijftiende eeuw verschijnen voortdurend nieuwe schuttersgroepen, soms zelfs twee of drie binnen een jaar. Regelmatig fuseerden groepen met elkaar.
33. Bv. Str. Venlo 1425 blz. 10.
34. Wat betreft het papegaaischieten zie Carasso-Kok, 'Der stede scut', 25-26. Wat betreft Venlo: bv. Str. Venlo 1384 blz 9; 1506 blz. 46 (in deze tijd sprak men niet meer van papegaaischieten, maar van *voegell*-schieten). Belangrijker dan de bijdrage aan schietwedstrijden en feesten waren de jaarguldens die de schutters van de stedelijke overheid ontvingen, bv. Str. Venlo 1390 blz. 9, 15.
35. Bv. Str. Venlo 1487 blz.17 (St.-Antoniusschutters).

36. Bv. Str. Venlo 1413 blz. 35; 1425 blz. 15; 1445 blz. 55. De zilveren vogels bleven in het bezit van de stad, zoals uitdrukkelijk vermeld werd, bv. Str. Venlo 1455 blz. 41.
37. Str. Venlo 1404 blz. 10 (Mechelen); 1436 blz. 27 (Wachtendonk); 1457 blz. 18 (Keulen).
38. Sacramentsdag: bv. in 1399: Str. Venlo 1399 blz. 14. Hemelvaart: bv. in 1445: Str. Venlo 1445 blz. 20; 1450 blz. 13.
39. Str. Venlo 1439 blz. 20. Processies in noodsituaties zie: W. Jappe Alberts, 'De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/1477)' in: W. Jappe Alberts en F. Ketner, *Nederrijnse studiën XIIIe-XVe eeuw* (Groningen 1954) 49-83, aldaar 54.
40. Wat betreft Arnhem zie Nijsten, 'Openbare feesten', 33. Wat betreft Venlo: de stadsrekeningen vermelden geen datum. Meestal staat alleen genoteerd 'de zondag waarop men Onze-Lieve-Vrouwe droeg'. Een verdere aanduiding blijft achterwege; de dag werd blijkbaar als bekend verondersteld. Uit de context van de rekeningposten is enige informatie af te leiden. Zo blijkt uit de rekening van 1391 dat de processie in dat jaar op de zondag vóór Johannes de dooper (24 juni) werd gehouden, d.w.z. op 18 juni (Str. Venlo 1391 blz. 9). In 1399 vond de processie plaats na Sint Albanus (21 juni) en vóór Petrus en Paulus (29 juni) (Str. Venlo 1399 blz. 16, 17). In 1404: na Sint Vitus (15 juni) en vóór Petrus en Paulus (29 juni) (Str. Venlo 1404 blz. 15). Hieruit volgt dat de processiedag in Venlo waarschijnlijk vier weken na *Trinitatis* viel.
41. Vóór 1400: Str. Venlo 1391 blz. 9; 1394 blz. 16; 1399 blz. 17.
42. 1399: Str. Venlo 1399 blz. 17. De context in de rekeningen (al of niet vermeld temidden van reguliere en seculiere geestelijken) geeft doorgaans aan welke Sint-Nicolaasbroeders bedoeld zijn. Vgl. M. Hoorn, *Inventaris van het archief van het Kruissherenklooster te Venlo (1334) 1399-1796*. (Maastricht 1989) 4-5 (ter perse).
43. O.a. Str. Venlo 1402 blz. 13: *piperen* van Roermond en van de heer van Heinsberg; 1404 blz. 15: *sengeren* van Roermond; 1429 blz. 30: *piperen* van Roermond. Citaat: 1418 blz. 26.
44. Str. Venlo 1452 blz. 26. Enkele jaren eerder, in 1445, werd *Rikskes* de trompetter genoemd, die misschien in dienst stond van de stad: 1445 blz. 20, 21, 28.
45. Str. Venlo 1425 blz. 14. In de jaren tussen 1433 en 1436 werden de begijnen Inder Weiden zelf genoemd i.p.v. hun biechtvader/priester, en opnieuw – nu definitief – vanaf 1444. Deze begijnen heetten vanaf 1462 *Jonfferen Inder Weiden*.
46. Str. Venlo 1434 blz. 21; 1444 blz. 14/15. 'Ingher Oeden' lag ten noorden van de stad.
47. Str. Venlo 1466 blz. 30 (in de jaren daarvoor werd Beelken Segers ook al genoemd, alleen niet temidden van de religieuzen; haar naam was verbonden met de jonge meisjes in de processie. Zie hierna). 1469 blz. 14; 1490 blz. 17; 1503 blz. 12.
48. Bv. Str. Venlo 1511 blz. 26: 46 religieuzen; 1514 blz. 10: 41 religieuzen; 1515 blz. 8: 38 religieuzen. Eenzelfde ontwikkeling (slechts de vermelding van het totale aantal) treffen we aan bij de schutters.
49. Str. Venlo 1426 blz. 29. Vanaf 1439 gebruikte de rekeningklerk de naam *gesellen* (1439 blz. 21/21) en vanaf 1442 *den ghienen* (1442 blz. 14). Toch mogen we in deze neutrale woorden de stadsknechten zien, want rond 1500 duikt opnieuw de bewoording *stadsknechten* op (bv. 1501 blz. 6). Wie die stadsknechten zoal waren geeft de rekening van 1497 aan: in dat jaar droegen de stedelijke *busmeister*, trompetter, leidekker en een wachter het doek (1497 blz. 21).
50. Str. Venlo 1456 blz. 12/13. Haar naam komt voor het laatst voor in 1503 blz. 12.
51. Str. Venlo 1457 blz. 22/23. Christoffel kwam nadien nog éénmaal voor: in 1511 blz. 26. Wat betreft de apostelen: 1467 blz. 29: Herman Wegh/Weggen. Vanaf 1491 de familie Bijl: 1491 blz. 18/19 (Jan Bijl); 1506 blz. 8 (Jan Bijlsoon); 1507 blz. 7 (Nijess Biel). Vanaf 1510: Thijsken van Aecken (1510 blz. 6/7).
52. Waarschijnlijk betekent *vaelbeijert* een *vael peert* d.w.z. een grijs paard, gemaakt van wilgentakken en teer.
53. Str. Venlo 1459 blz. 21/22; 1461 blz. 22; 1462 blz. 14 (kaarsgeld voor de scholieren).

54. Str. Venlo 1461 blz. 22. Het zich verkleen kwam in Frankrijk veel voor (*Chevaux fous*), zie: Davis, 'The sacred and the body social', 56; J.-C. Schmitt, "'Jeunes" et danse des chevaux de bois: le folklore méridional dans la littérature des "exempla"', in: *La religion populaire en Langue-doc du XIIIe siècle à la moitié du XIVe siècle* (Cahiers de Fanjeaux 11, Toulouse 1976) 127-159.
55. Str. Venlo 1462 blz. 22. Binnen de hoofse cultuur had de dans zich tot een 'minnedans' ontwikkeld. Zie: T. Vignau Wilberg-Schuurman, *Hoofse minne en burgerlijke liefde in de prentkunst rond 1500* (Leiden 1983) 31-37, 64-67.
56. Str. Venlo 1464 blz. 19; 1519 blz. 5; 1521 blz. 13. De vroegste vermelding dateert overigens uit 1459, toen een aantal gezellen voor jonghertog Adolf zwaardanst (1459 blz. 10).
57. Str. Venlo 1464 blz. 19; 1467 blz. 29 (misschien mogen we hieruit afleiden dat Munsterman tot het brouwersgilde behoorde).
58. *Woordenboek der Nederlandsche taal VIII* ('s-Gravenhage 1916), 698-701.
59. Str. Venlo 1464 blz. 19; w.b. *vrouken opter put* o.a. 1490 blz. 17.
60. Str. Venlo 1486 blz. 19.
61. Str. Venlo 1491 blz. 18/19; 1493 blz. 16.
62. Str. Venlo 1504 blz. 13 (schip van de 11.000 maagden). Vgl. 1521 blz. 13 (*St. Ursulen schip*).
63. Str. Venlo 1490 blz. 17; Jan Kycklelick werd voor het eerst genoemd in 1497, blz. 20. Zijn naam komt t/m 1525 in de stadsrekeningen voor (het einde van de hier bestudeerde periode), wellicht nog later (1525 blz. 15). De toevoeging *meester* duidt misschien op het lidmaatschap van een gilde. Citaat: 1504 blz. 13).
64. Str. Venlo 1503 blz. 12; 1506 blz. 8; Jan van Warenborch o.a.: 1509 blz. 7; 1510 blz. 7; 1518 blz. 42.
65. Str. Venlo 1507 blz. 7; 1509 blz. 7; 1525 blz. 15.
66. Str. Venlo 1512 blz. 6; 1513 blz. 6. Vgl. 1516 blz. 5: *spoel*gesellen. Het kan zijn dat de Sint-Martinusspeelgroep voortkwam uit of behoorde tot de eerder genoemde Sint-Martinusbroeders (een broederschap verbonden aan de Martinuskerk?).
67. Str. Venlo 1517 blz. 33. Vgl. 1522 blz. 21: *die omb dat heylige graeff spoelden*.
68. Str. Venlo 1518 blz. 42.
69. Bv. Str. Venlo 1463 blz. 23 (*discantieren* (meerstemmig zingen) in de parochiekerk); 1457 blz. 23 (maaltijd voor het stadsbestuur); 1506 blz. 47 *Polenderen* (potsenmakers uit Polen?) *die midten beven hier waeren*.
70. Tot een vergelijkbare vaststelling komt R. Scribner: 'Civic unity and the Reformation in Erfurt', *Past and present* 66 (1975) 29-60. R. Scribner, 'Ritual and popular religion in Catholic Germany at the time of the Reformation', *Journal of ecclesiastical history* 35 nr. 1 (1984) 47-77. Zie ook Roodenburg, *Onder censuur*, 56.
71. De stadsrekeningen bevatten vele gegevens m.b.t. de hertog en zijn familie, bv. Str. Venlo 1402 blz. 8 (inhuldiging); 1452 blz. 8, 12-13 (terugkeer uit het H. Land); 1433 blz. 16, 17 (geboorte); 1405 blz. 23, 24, 25 (huwelijk); 1393 blz. 32 (dood).
72. Str. Venlo 1390 blz. 17; 1459 blz. 11.
73. O.a. Str. Venlo 1428 blz. 25. Citaat: 1453 blz. 29.
74. Deze gedachte gaat terug op een passage uit een brief van de apostel Paulus aan de Romeinen (12, 4-5). Paulus op zijn beurt ontleende de metafoor aan laat-antieke voorbeelden. Zie James, 'Ritual, drama and social body', 4-7. Davis, 'The sacred and the body social', passim. In grote lijnen volg ik de wijze van interpreteren als eerder gebeurd is m.b.t. Arnhem, zie: Nijsten, 'Openbare feesten', passim.
75. Fundamenteel is de studie van M. Douglas, *Purity and danger. An analysis of the concept of pollution and taboo* (London 1966).

76. James, 'Ritual, drama and social body', 8. Wat betreft de bevestiging van de groepsmaoral en de sociale orde zie Grinberg, 'Carnaval' 239-240. Voorts J. Heers, *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'occident à la fin du moyen âge* (Montreal/Paris 1971), aldaar 86.

77. In de stadsrekeningen staan voortdurend nieuwe bewoners genoemd en bewoners die het burgerrecht hadden verkregen. Vergelijk de situatie in Nijmegen, waar een aparte lijst van nieuwe burgers werd bijgehouden: J. Schimmel, *Burgerboek van Nijmegen, 1336-1591* (Nijmegen 1976) (getypt exemplaar op het gemeentearchief).

78. R. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987) aldaar 204-215, 307-312. Voorts: R. van Schaik, 'Venlo tussen 1470 en 1540. Demografie, sociale stratificatie en topografie van een laatbloeiër', in: F. Hermans (e.a.) (red.), *Venlo's mozaïek. Hoofdstukken uit zeven eeuwen stadsgeschiedenis* (Maastricht 1990), 55-79. F. Hermans, *De stadswording van Venlo. Een schets van facetten en ontwikkelingen tot circa 1400* (Nijmegen 1985, doctoraalscriptie, niet gepubliceerd).

79. Str. Venlo 1459 blz. 11, 23. Misschien werd Adolf bij deze gelegenheid lid van de schutterij.

80. Bv. Str. Venlo 1385 blz. 12,13; 1415 blz. 43.

81. Vgl. James, 'Ritual, drama and social body', passim. Roodenburg, *Onder censuur*, 55-56 en 61-71. H. Roodenburg, 'Splendeur et magnificence. Processions et autres célébrations à Amsterdam au XVIIe siècle', *Revue du Nord* 69 (1987) 515-533. W. Frijhoff, 'Geloofsleven, politiek en maatschappij. Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)', *Volkskundig bulletin* 6 (1980) 1-25.

82. Bv. in 1436: Str. Venlo 1436 blz. 18.

83. Ter onderscheiding van model van de werkelijkheid. Deze tweedeling is afkomstig van de antropoloog C. Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973) passim.

84. P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum 1988) 75-78, 93-104. Heers, *Fêtes, jeux et joutes*, 119-146. Heers, *Fêtes de fous*, passim.

85. In Arnhem kwamen tevens spottoernooien en de varkensjacht (het jagen op een varken door blinden) voor, die mogen worden beschouwd als middel tot (milde) kritiek op de levenswijze van de adel. Zie Nijsten, 'Openbare feesten', 30-32.

86. Meestal traden de wildeman en de duivel met Carnaval op, bijvoorbeeld in Arnhem. Zie over beide personages Spierenburg, *De verbroken betovering*, 70, 103. Wat betreft de wildeman: P. Vandebroek, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden, narren, boeren en bedelaars* (Antwerpen 1987) 7-40, 150-151.

87. Spierenburg, *De verbroken betovering*, 103 (hij steunt in deze visie op J. Russell, *Lucifer. The Devil in the Middle Ages* (Ithaca/London 1984)).

88. Misschien mogen wij ook de moriskendans en het zich verkleeden als paarden verbinden met een middeleeuwse preoccupatie met seksualiteit. Zie Spierenburg, *De verbroken betovering*, 75. Davis, 'The sacred and the body social', 56.

89. Zie noot 70. Scribner hanteert in feite drie cirkels: 'Liturgy', 'Functiones sacrae' en 'Folklorised (and magical) ritual'. Verder: Roodenburg, *Onder censuur*, 57, 59.

90. Str. Venlo 1451 blz. 9: op Vastenavondmaandag beloofde de stad enkele schuttersgroepen omdat sy die Joden schatten wolden. Vgl. Jappe Alberts, 'Venlo', 94: hij interpreteert de post slechts als een (daadwerkelijke) schatting die de joden aan de stad moesten betalen en gaat voorbij aan de (vastenavond)context waarin de vermelding staat.

91. Vgl. Arnhem: Nijsten, 'Openbare feesten', 41. Straelen: L. Henrichs, 'Die Liebfrauenbruderschaft zu Straelen', in: B. Keuck (red.), *Fragmente einer Geschichte Straelens* (Straelen 1980) 84-93, aldaar 84-85.

92. Str. Venlo 1425 blz. 14.